

UNIwersytet Jagielloński
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej

SŁOWEM PRZENIKANIE

SZKICE O JĘZYKU I KULTURZE

*Studia
Ruthenica
Cracoviensia*

13

SŁOWEM PRZENIKANIE

STUDIA RUTHENICA CRACOVIENSIA 13

SŁOWEM PRZENIKANIE

SZKICE O JĘZYKU I KULTURZE

Pod redakcją
Anny Budziak i Wiktorii Hojsak

Kraków 2022

Seria Katedry Ukrainistyki Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ
Studia Ruthenica Cracoviensia 13

Redaktor serii
prof. dr hab. Adam Fałowski

Recenzja naukowa
prof. dr hab. Ewa Komorowska, Uniwersytet Szczeciński
dr hab. Halina Korbicz, prof. Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu
prof. dr hab. Irena Mytnik, Uniwersytet Warszawski

Redakcja naukowa
dr Anna Budziak
dr Wiktoria Hojsak

Projekt okładki
Igor Kuzyk

Układ graficzny, dtp
Tomasz Sekunda

Publikacja dofinansowana przez
Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego

© Copyright by IFS UJ, 2022
© Wydawnictwo «scriptum», 2022

Wydanie I

ISBN 978-83-66812-93-2

Wydawnictwo «scriptum»
Tomasz Sekunda
tel. 604 532 898
e-mail: scriptum@wydawnictwoscriptum.pl
www.wydawnictwoscriptum.pl

Мар'ян Скаб¹

Марія Скаб²

ЗАГАЛЬНОМОВНЕ, РЕГІОНАЛЬНЕ ТА ІНДИВІДУАЛЬНЕ У ЗВЕРНЕНОМУ МОВЛЕННІ НОВЕЛ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

Отримавши запрошення від польських колег узяти участь у збірнику, присвяченому повноліттю вельмишановного пана Професора Адама Фаловського, ми відразу згадали про одну важливу тему наших розмов з дорогим ювіляром – особливості використання засобів зверненості в українській та польській мовах, відображення її в живому мовленні, художніх текстах і словниках. Цілком природним став і вибір досліджуваного матеріалу – творів визначного українського новеліста Василя Стефаника, життя якого було тісно пов'язане із Краковом (тут він навчався, розпочинав свою літературну діяльність, „це місто стало каталізатором його успіху”³, тут, слухаючи на вокзалі земляків-емігрантів, що їхали за кращою долею у далеку Канаду, поринав у глибини душ героїв своїх майбутніх творів, незнищену й енергійну стихію рідної мови).

Упродовж свого існування кожен етнос виробляє й удосконалює власну систему зверненості мови (ми називаємо її *функційною сферою апеляції*), що є важливим індикатором його своєрідності, особливої історії та статусу серед інших народів. Свого часу ми розробили можливу, на наш погляд, схему опису вказаної сфери⁴, а пізніше неодноразово апробували її в процесі аналізу систем зверненого мовлення низки знаних носіїв та твор-

¹ Мар'ян Скаб – доктор філологічних наук, професор, Чернівецький університет (Україна).

² Марія Скаб – доктор філологічних наук, професор, Чернівецький університет (Україна).

³ С. Процюк, *Троянда ритуального болю: роман про Василя Стефаника*, Київ 2010, с. 70.

⁴ М. С. Скаб, *Загальнонаціональне та регіональне в українській системі номінацій адресата мовлення*, [в:] *Матеріали VI Міжнародного конгресу українців. Мовознавство*, кн. 5, Київ 2007, с. 621–630.

ців української мови: Івана Франка⁵, Юрія Федьковича⁶ та Бориса Харчука⁷. Ця розвідка є спробою аналізу найважливішого складника зверненості – найменувань адресата мовлення у творах геніального українського новеліста Василя Стефаника в контексті співвідношення у зверненому мовленні письменника її загальнонаціонального, регіонального та індивідуального компонентів. Зібраний та інтерпретований мовний матеріал, зроблені узагальнення й висновки, на наш погляд, можуть стати у пригоді при подальшому розгляді й вирішенні дуже важливої лінгвістичної проблеми – взаємодії літературної мови та її територіальних говорів (у цьому випадку покутського), їх ролі у формуванні й удосконаленні сучасної соборної української літературної мови⁸.

Дослідження звертань у новелах В. Стефаника проводимо, спираючись на вже згадану авторську методику аналізу, що передбачає урахування низки важливих складників зверненого мовлення (використання мовцем так званих способів апеляції, аналіз використовуваних найменувань адресата мовлення за структурно-граматичними особливостями: будовою, морфологічним складом, специфікою маркування граматичного значення кличності (вокативності), особливостей використання для називання (вказування на) адресата мовлення форм займенникових та прикметникових іменників 2-ої особи, іменників-власних назв та іменників-загальних найменувань (їх функційних еквівалентів), передовсім так званих універсальних етикетних найменувань особи, назв людей за статевими ознаками, доповнюваними віковими характеристиками, назв за спорідненістю та

⁵ М. С. Скаб, *Загальнонаціональне, регіональне та індивідуальне у зверненій мові Івана Франка*, [в:] *Іван Франко: дух, наука, думка, воля*, ред. Іван Вакарчук, т. 2, Львів 2010, с. 29–39.

⁶ М. С. Скаб, *Засоби апеляції у мовленні Юрія Федьковича*, „Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія”, вип. 274–275, Чернівці 2005, с. 377–381.

⁷ М. С. Скаб, *Загальнонаціональне, регіональне та індивідуальне у зверненій мові Бориса Харчука*, „Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Мовознавство”, вип. 2 (21) 2011 – 1 (22) 2012, Тернопіль 2012, с. 16–25.

⁸ Див. про це зокрема: В. Грещук, *Взаємодія української літературної мови і південно-західних діалектів: мова новел Василя Стефаника*, „Українознавчі студії”, № 8-9, Івано-Франківськ 2007/2008, с. 3–13; М. Лесюк, *Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині*, Івано-Франківськ 2014, с. 640–657; І. Матвіяс, *Роль покутського говору в мові творів Василя Стефаника*, „Культура слова”, № 72, Київ 2010, с. 71–80; М. Мозер, *Український П'ємонт? Деяко про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови*, Львів–Київ, 2011; Ю. Шевельов, *Внесок Галичини у формування української літературної мови*, Львів–Нью Йорк 1996.

свояцтвом, ужитих як у прямому, так і переносному значеннях, назв осіб за їх місцем у мікроколективі, майновим статусом, етнічною належністю, фаховими (професійними) у широкому розумінні характеристиками, переносних й оказіональних номінацій адресатів мовлення, назв колективних адресатів тощо.

Джерелом мовного матеріалу стали тексти новел В. Стефаника, розміщені в Корпусі літературних творів Василя Стефаника на електронному ресурсі Zbuc⁹, тому в тексті розвідки подаємо в круглих дужках лише назви відповідних новел.

Винятково цікавим та важливим вважаємо вибір мовцем одного з можливих у мовному узусі варіантів вираження апеляції, який виявляється у взаємодії і взаємопогодженні граматичних значень репрезентантів предметної та предикатної частин змісту апеляції (зверненості). Такий комплексний прийом маркування апеляції формальними показниками особи та числа дієслова і показниками числа займенникових іменників другої особи *ти, ви*, першої особи множини *ми* та займенникових прикметників *твій, ваш* у різних відмінках, а часто й лексико-семантичним наповненням назви адресата мовлення ми називаємо *способом апеляції*, розрізняючи „тикання”, „викання”, „микання”, „вінкання” та „воникання”. Вважаємо, що встановлення особливостей використання адресантом способів апеляції доцільно проводити в першу чергу, оскільки саме вибір того чи того способу детермінує використання різних структурних, граматичних (морфологічних, синтаксичних) та лексико-семантичних характеристик конкретних назв адресата мовлення.

У новелах В. Стефаника відчутно переважають традиційні для українців „тикання” й „викання” залежно від кількості адресатів мовлення. До одного адресата „тикають”: – *Ой синку, не бери ти собі такий великий туск до голови, – крикнула баба, як би осе Федір говорив до неї, а не писав („Лист”)*; – *Донько, підпали вогонь та звари мені тої московської гарбати, бо, чую, помічна дуже („Мати”)*; *Як Катруся приходила до пам’яті, то мама сідала коло неї і жалібно говорила: – Катрусе, доки ти, небого, меш слабувати? („Катруся”)*. Так само природним та узвичаєним є „викання” до двох

⁹ Корпус літературних творів Василя Стефаника, <https://zbuc.eu/node/17354> (дата звернення 20.01.2021).

(кількох) осіб: – *Та я вас прошу, **газди**, аби ви, як мете на світу неділю поле світити, аби ви ніколи мого горба не минали („Камінний хрест“).*

У текстах новел В. Стефаника засвідчено архетипне „тикання” до Бога та Божої Матері: – ***Боже**, ти подаруй мені решту моєї дороги, бо я не годен вже йти! („Дорога”); **Господи Боже**, іззамолоду то ти рідше до мене приступав із моїм гріхом, а тепер ні на годину не відступаєш („Межа”); **Божечку, Божечку**, найди мені смерть... („Осінь”); Він зварив кулешу, убрав білу сорочку, повечеряв і затих. Потім прикляк до землі і молився: – А ти, **Мати Божа**, будь мойов газдинев... („Сини“).*

З іншого боку, фіксуємо й прагматично обумовлене „викання” при звертанні до однієї особи, яке застосовують для виявлення поваги до рівної за статусом особи, часто старшої за віком: ***Тимофіхо**, кумо, я хочу до вас напитиси („Камінний хрест”); – Іване, не журіться дітьми, бо то не лишень **ви**, але Бог їм тато, старший від нас („Кленові листки”); А тут же, в тій хвилині, зірвався один з них, сивий уже, скинув із себе одіж козацьку: був без сорочки. – Оце **вам, матусю**, наш рабунок... („Марія”); як нейтральне звертання до старшої віком людини: – **Ідіть, старий**, спати, не гніть бандиги, а завтра підемо в село на вибір, та ми тих богачиків трохи намнемо („Палій”); – Я **вам, бабо**, солодкої пшениці та й тіста принесла, аби-сте за мою **Марію** очинаш зговорили („Святий вечір”). Трапляється й удавана шанобливість з метою задобрити чи розжалобити: – **Ізздо, дайте**, най **вас** поцулю в руку, – сказав злодій до Максима („Злодій“).*

Описуючи спілкування покутян з представниками адміністрації, до яких селяни відносять і лікаря, В. Стефаник використовує „викання” для позначення офіційності спілкування: *Але з-під церкви красти? Таже **ваші** гони, **жінко**, вже не довгі, та **пам’ятайте** і на тот бік, **аби-сте** що принесли („Засідання”); Ой, – каже, – **пане дохтор, дайте** мені послідний лік („Катруся“).*

У новелах В. Стефаника фіксуємо, хоча й не часто, „викання” до батьків: – ***Ваше, мамо**, говорене скінчилось. Сидіть собі на печі та кашляйте („Осінь“).*

Зрідка трапляється „воникання”, характерне для польського мовленнєвого етикету, яке використовують звичайно при звертанні знизу вгору до багатіїв: – *Я прийшов до **пана*** [говорить особисто панові. – М. С.] *найми-*

тиси. Переднівок дуже прикрий, дітий маю четверо, а на то лишень латка города („Май”).

Аналізуючи структурні особливості номінацій адресата мовлення в новелах В. Стефаника, відзначимо перевагу однослівних звертань (88,6 % проти 11,4 % багатослівних, з яких 10,5% – двослівні), що цілком відповідає жанру текстів. Серед звертань-словосполучень фіксуємо атрибутивні з займенниковим прикметником *мій* у пре- або постпозиції стосовно назви адресата: *Моя пані*, лихо вже знов наднесло якогось урядника в село, припрятте в покою та готуйте ліпший обід („Воєнні шкоди”); – Гріху, *мій гріху*. Я тебе відпокутую, і ти в мене виростеш великий, *мій сину* („Гріх [«Думає собі Касіяниха...»]”); – Будьте ласкаві, *мої куми*, та випийте ще по одній. Хоч це не горілка, а болото, але з мужиком то так мається... („Кленові листки”). Поширене й означення бідний: – Ей, *бідний світе*, що я не розпитав баби, як воно треба того ліку просити („Катруся”).

Трапляються перифрастичні звертання: – Сид тобі, *сивий волосе* [до себе самого. – М. С.], *стидайси*, що приповідаєш та приспівуєш, як плаксива баба, бо нічо вже тобі на цім світі не допоможе... („Сини”) та усталені в народному мовленні сполучення: – Славайсу Христу, *люди добрі!* Відки ви і як вас маю звати? („Вона – земля”).

Важливий і поширений тип двослівних звертань – поєднання іменників: *Діду Грицю*, що буду робити, мій преложоний хоче, аби-м пристала на єго віру („Дід Гриць”); *Небоже дідичу*, я ще не такого пана везу, як ти („Дід Гриць”); – Вже-м вам, *панове газди*, все сказав, а тепер хто ні любить, та тот буде пити зо мнов („Камінний хрест”); – *Пані шандар!* Я всьо знаю, де є в селі („Шкільник”); – До лазні, *пане Ситник*, до лазні за двадцять центів, го-го! („Такий панок”).

Нами зафіксовано всього кілька ще поширеніших звертань: *Не поможе нічого, синку мій наймиліший, дитинко моя найзолотіша!* („Кленові листки”) та – *Роде мій чесний та величний!* Тішуся тобою як не знати чим, що мене не забуваєш, що мене любиш і за моїм столом п’єш та файні слова говориш! („Басараби”), породжених у моменти найвищого емоційного піднесення персонажів.

Найхарактернішою структурною особливістю найменувань адресата мовлення в текстах майстра психологічної новели є їх виразно народні, фольклорні повтори, що добре виражають напруження емоцій та почут-

тів: – **Мамко, мамко**, то-с ні дала за кальвіна, тотос ми світ зав'їзала! („Побожна”); Він припав до небіжки і цілував її в лице. – **Люди, люди**, я до неї ніколи слова не заговорив... („Палій”); – **Боже, боже**, як народови тісно стало жити, а як свєта надїйдут, та й нарід таки веселитси, – гадкувала собі баба („Лист”); – Ей, **Томо, Томо**, кобим у твоїх роках учинилася! Гай, пий, не пускай очий під стіл („Басараби”). Емоційність мовлення персонажів часто підсилюють і препозитивні щодо повторів вигукі: – **Ой сину, сину**, тото-с діти осиротив, – шептала баба („Лист”); **Ой діти, діти**, тото-м си вас набавила та напїстувала! („Ангел”); **Ой небого, небого**, тото мемо бідити без тебе... („Катруся”).

Крім переважної більшості назв адресата мовлення, виражених іменниками у формі кличного відмінка (89 %), займенників 2-ої особи (5,6 %), В. Стефаник вживає, часто з уточнювальними іменниками, субстантивати (5,4 %), переважно старий: – А що, **старий**, де ваша Україна, а кілька моргів поля ти хотів від пана, а яким міністром мав бути твій внук? („Дід Гриць”); Прийшли їй на гадку слова старого Тимка. – То, **стара**, так є, що моя голова напереді, а твоя зараз за моєв („Ангел”); – Здихайте, **старі**, бо вам шкода лижки страви. Молочко поїдають, сирець поїдають, а ми, як щенєта, на них дивимоси („Діти”); та інші: – Не йди, **дурний**, бо мама брєше, мама хоче чесати, та й гулить тебе, – сказав і зареготався Михайло („Мамин синок”); – **Маленька, маленька**, що тебе болить? Не лишєй стару бабу без лижки молока („Шкода”). Цікавим є таке складене субстантиватне звертання: Рекрут взявся прощати з селом: – Бувайте здорові, **і свої, і чужі**. Як чим докорив-єм, то забудьте, але благословіть у далеку дорогу („Виводили з села”).

Варто наголосити, що В. Стефаник послідовно використовує форми кличного відмінка зі спеціальними закінченнями, ми виявили лише одне відхилення, причому у звертанні дитини до собаки: Потім зважився подивитись і побачив над собою чорного пса, що спокійно стояв коло нього. – На, на, **циган**, на кулєші, але не кусай, бо болить дуже... („Кленові листки”).

Тексти новел В. Стефаника вирізняє доволі активне використання усічених форм кличного відмінка, яке ми вже свого часу описували¹⁰, що можемо трактувати як вираження автором традицій народного мовлення

¹⁰ М. С. Скаб, *Особливості формального вираження номінацій адресата мовлення в гуцульських говірках*, „Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія”, вип. 428–429, Чернівці 2008, с. 33–37.

Гуцульщини та Покуття. Можливо, у цьому випадку поява усічених форм пов'язана із прагненням мовців скорочувати пестливо-зменшувальні найменування особи взагалі (див. про це докладніше¹¹). „Словник гуцульського говору: Березови” М. Негрича фіксує велику перевагу усічених форм кличного відмінка над повними: із 33 вказаних у спеціальній таблиці під назвою „Традиційні імена березунів” 17 чоловічих імен у кличному відмінку зазнають усічення, а 3 мають повну та усічену форми, із 24 жіночих імен тільки усічені вокативні форми березуни використовують у 13, а ще в 3 можливе використання як повних, так і усічених форм¹². У творах В. Стефаника нами засвідчено використання як усічених імен, так і номінацій адресата за спорідненістю. Причому, крім усічених літературних форм типу *мамо* та імені Андрій, зафіксованих у тексті всього однієї новели („Мамин синок”), що можна трактувати як намагання індивідуалізації мовлення конкретної дитини: – *Ма, а коло деді є кіт, та й таких миший ловить та й душить; Треба, аби ті дедя увечір підстриг, бо, аді, яке патлате волосє.* – *Попарубоцьки, ма?; Мо, Андрі, а ти що купиш мамі?*, В. Стефаник частіше в різних текстах використовує діалектне усічення *бре* (*бре*): – *Пиймо, бре, бо гони наші короткіі. Що будемо собі жалувати?* („Morituri”); – *Іванку, чьо мене, бре, пореш без ножа?* („У корчмі”); – *Чекай, бре, добре, що ти вже контетний, але ми ще не контетні* („Злодій”), які, наприклад, словник „Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові” визначає як ‘форма звертання до чоловіка’¹³, утворена, думаємо, шляхом усічення звертання *брате*.

Ще одним цікавим виявом формальної своєрідності складених номінацій адресата мовлення в новелах В. Стефаника є послідовне використання після етикетного *пане* зі специфічною флексією вокатива „професійної” назви особи (чи навіть прізвища) у формі, омофлексійній називному відмінку: – *Ой пані шандар! Ца тітка буде бити. Ца дуже б’є* („Шкільник”); Поліцай надійшов та й справив до касарні. – *Пане вояк, а то тутечка умер Миколай Чорний* („Стратився”); – *До лазні, пане Ситник, до лазні за двадцять центів, го-го!* („Такий панок”).

У новелах В. Стефаника для звертання активно використано власні імена людей, передусім імена, а також прізвища персонажів (27 %).

¹¹ М. С. Скаб, *Граматика апеляції в українській мові*, Чернівці 2002, с. 128–129.

¹² М. Негрич, *Словник гуцульського говору: Березови*, Львів 2008, с. 196–197.

¹³ *Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові*, т. 1, відповід. ред. В. Грещук, Івано-Франківськ 2019, с. 167.

Серед імен розрізняємо повні, причому такі, що є загальноукраїнськими: чоловічі: – *Гріх меш мати за мене, Андрію, гріх...* („Палій”); *Питаю свого старого сусіда: „Даниле, а кажіть, чи таких багато світ у вас настало?”* („У нас все свято”); – *Іване, не журіться дітьми, бо то не лишень ви, але Бог їм тато, старший від нас* („Кленові листки”); *„Так і так, Лукине, скинь сорочку, я тобі тіло намалюю всілякими фарбами. Хлопці будуть за тобов бігати та й сміятися”* („Шкільник”); – *Ідіть, Максиме, геть від него, уступітьси* („Злодій”); *Та в тебе, Миколо, така тверда борода, що я борше би дику свиню віголив та пустив до церкви, ніж тебе* („Morituri”); – *Правда, Семене, правда, за це слово я вам декую...* („Вона – земля”); – *Я до тебе, Томо, нап'юся, бо-с мені наймиліший!* („Басараби”); – *Ой Федоре, не пустю я твої хлопці попід чужі плоти, але навчу їх, як рідні, – вже Василь казав* („Лист”); – *Мой, Юдо, давай вудку, давай піво, давай гарак, бо ми си знаємо!* („Палій”); і жіночі: *І Гандзуня пішла. – Гандзю, Гандзю, а на тобі бучок, бо як ті пес надibaє, та й роздере, а з бучком май безпечніше* („Новина”); – *Катерино, що ти собі, небого, у своїй голові гадаєш? Де ти покладу в могилу?* („Камінний хрест”); – *Маріє, а памнєтай, що я хату при людях Насті відкажу, аби ти її не відгонила, бо вона, сарака, одна-одиниця!* („Палій”), так і територіально обмежені, діалектні: – *Давайте горівки, Гьоргію, пиймо з-по три, аби раз дістали їдь, – сказав Михайло* („Злодій”); – *Миколаю, ти здурів, чи що тебе напало?!* („Басараби”); – *Не кажи їм так, Михайле, не кажи, не кажи, але проси їх дуже, – казала жінка* („Суд”); *Николаю, а чи пам'ятаєте, як вам пляшку з горівкою розбив на голові і пироги викинув псам, що-сте не хотіли з ним пити?* („Басараби”).

Дуже активно персонажі використовують суфіксовані імена, чоловічі: *Не слухай, Андрійку, деді, бо дедя дурний, але ходи до хати, а я тебе зчешу та й дам булку та й яблуко. Ая!* („Мамин синок”); – *Васильку, бери Настю та веди до вуйка; отуди, стежкою попід ліс, ти знаєш* („Діточа пригода”); – *Ой Глашку, видко, що не буде, але як її не буде, та й мене не треба...* („Шкода”); – *Але як-сми вішла, Михайлику, перший раз з торбов на дорогу, та й чула-м, що-с у гробі перевернувся, а мені від сонечка светого сором стало, та й вернула-м си до хати* („Святий вечір”); – *Мошку, на важки, бо йду собі геть!* („Палій”); – *Миколайку, та не йди-бо! Та заки ти обернешси, то пороги в хаті поскривлюються, то вугли погнють* („Виводили з села”); – *Семенку, а тепер гарно вмиєся...* („Кленові листки”); – *Тимку, бери, мой, кліщі та тєгни зуб, та я цієї ночі по стінах дравси* („Morituri”); – *Танаску,*

мой, а скинь капелюх, таже ти перший раз вішов цієї весни у поле – так годиться... („Сон”) та жіночі: – **Катеринко**, нарабований жидівський крам пішов з димом, а це твоє віно старала-м чистими руками, як прийшла-с на світ („Мати”); – **Катрусе**, доки ти, небого, меш слабувати? („Катруся”); – **Марійко**, буду вмирати. Кажі людем, най собі розберуть мій маєток і мого чоловіка („Гріх”); – **Тодоско**, не плач вже, бо доста вже з тебе, бери та сідай, та тішмося, що-смо всі вкупці („Басараби”); – Та кажіть, **Тофанко**, таже ви бігали до шандара... („Шкільник”).

Зрідка трапляються і скорочені імена (ми їх відрізняємо від усічених форм вокатива): – **Базю**, чого ви стільки тої горівки п’єте? („Давнина”); – **Процю**, брате... видиш, п’ємо горівку, ти мене чєстуєш, але п’ємо свою працю, свою кєрєвицу („У корчмі”); – Видиш, **Насте**, куля брінькнула та й убила маму („Діточа пригода”).

В. Стефаник деколи використовує як назви адресата мовлення прізвища: – Ей, **Басараби, Басараби!** У вас нема дітий, у вас нема нивки ані худобинки! („Басараби”); – Ти, **Безклубий**, ти чого реєеш? („Палій”); – Ти, **Зубе**, ти, старий, відай, забув, що в тебе є ще другі гості, не лиш ці три („Суд”); – Мой, ти, **Курочко**, то ти також за людьми? („Палій”); – **Синичко**, ти мені не давай рєд у мої хаті („Суд”).

Досить часто використовувано також назви жінок по чоловікові: – Бабко **Митришко**, як я не маю пити, коли мені книжки в голові, як заяці, бігають! („Давнина”); – **Тимофіхо**, як не знаєє, то не говоріть анідзелень! („Камінний хрєст”).

Поряд із власними назвами людей у ролі звертання В. Стефаник уживає й загальні назви (73 %), зпоміж яких:

- усталені в суспільстві номінації, які відзначає максимальна універсальність використання: – Я, **пане**, ще чужого стебла не порунтає („Май”); – Моя **пані**, лихо вже знов наднесло якогось урядника в село, припрятє в покою та готувте ліпший обід („Воєнні шкоди”); – Ану, **пани**, охота! Хапайтеси за шиї та гуляйте нам тої польки, най ми видимо, як то межи таким великим панством водиться („Палій”); зафіксовано й територіальні варіанти звертань цього типу: Де, **моспане**, тут вже шандарям дати раду („Дід Гриць”), що є традиційно вживаним в Україні ще з часів Речі Посполитої та Козаччини звертанням *мосьпане*, яке застосовували до шляхетних і високоповажних осіб (порівн.: *мосьпане* ‘заст. Уживається як звер-

тання в знач. *милостивий пане добродію* (у 1 знач.)¹⁴; *mospan* 'tytul greckościowy używany poufale, zwykle w bezpośrednich zwrotach do rozmówcy (czasem tylko wtętu wyrazowy) odpowiadający dzisiejszemu „pan” (skrót wyrażenia *mości pan*); ironiczne: szlachcic, szlachetka'¹⁵;

- назви осіб за ознаками статі, доповнювані віковими характеристиками: – **Чоловіче**, *та подивиси на людей, та на село, та на ліс, та спамнєтайси!* („Суд”); *Але трафився якийсь добрий панок та й каже до мене: „Чо ти, жінко, під цим муром замерзаєш?”* („Дурні баби”); – **Діду**, *ви забудете говорити*, – казали люди. – *Моя верства вімерла і на війнах погинула, я не маю з ким говорити* („Давнина”); – **Бабо**, *у вас добре: і їсти, й пити, бо хоть ви мовчите, але очі ваші просять* („Басараби”); – **Хлопче**, *но, а є в тебе вуйко, або тітка, або якась фамілія?* („Шкільник”); – *Виджу, люди, що буде біда, уступив би-м си геть, а щось ні до него тягне, ланицухами тягне...* („Злодій”);
- ужиті в прямому чи переносному значенні назви осіб за спорідненістю: – *Ей, тату, не говоріть таке* („Межа”); – **Дедю**, *чуєте, то вже чес виходити до колії, а ви розспівалиси як задобро-миру* („Камінний хрест”); *Коло нього стояла Гандзуня і говорила так само скоро: – Дедику, не топіть мене, не топіть, не топіть!* („Новина”); – *Я йду, йду, мамо. – Не йди, не йди, сину...* („Дорога”); – *Продайте нам що-небудь їсти; голодні ми, матусю* („Марія”); – **Матусенько**, *я ж за свято Шевченка сидів довго в тюрмі* („Марія”); – *Та що ти, донько, робиш, та чому ти за хлопця свого забула, що дідові з рук не злазить і роботи не дає?* („Мати”); *Клонеюси до тебе, брате, та й до вас, мамо, та й до дітий моїх* („Лист”); *Смерть, сестри, болюча, а моя смерть проклетая буде навіки межі людськими* („Гріх”); *Таже ти сама, дитинко, видиш, що нема відки* („Катруся”); – *Не журітьси, дітоньки, я вам кошту не нароблю, ще й вам лишу* („Ангел”); – **Діти**, *як прийдуть братя, то не пустуйте, а тихонько сидіть* („Давня мелодія”); – *Ой, – каже, – вуйку, я видів, як стара Романиха з-під церкви дошку несла* („Засідання”); – *Не йдіть, Максиме, не йдіть, вучку, від мене, бо я зараз умру* („Злодій”);

¹⁴ Словник української мови в 11 томах, т. 4, Київ 1973, с. 809.

¹⁵ Słownik języka polskiego, red. W. Doroszewski, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/mospan;5453075.html> (дата звернення 20.05.2021).

- поширені серед українців назви за свояцтвом: – Знаємо, **куме**, знаємо, як не знати, самі в нім бродимо („Кленові листки”); – Тимофіхо, **кумо**, я хочу до вас напитиси („Камінний хрест”); – Будьте ласкаві, мої **куми**, та випийте ще по одній („Кленові листки”).

Особливо активно герої В. Стефаника використовують звертання *небоже* та *небого*: – Ой, розумремоси, **небоже**, мене вже давно не буде, а ти все меш хату веселити. Хоть кілька буде знаку по бабі, що жила... („Ангел”); – Не плач, **небого**, я тобі не воріг. Я лиш кажу, аби задурно гроші не віднести, аби себе не скалічити та й аби тобі допомогло („Катруся”); Казали, що ведуть його на Сибір. Далеко би йти, кров буде течи з хлоп’ячих ніг, сліди червоні... [...] – Ой **небоженєта**, лишили ж ви мене саму стерегти з совами ваших пустих хоромів („Марія”). Значення цих лексем „Словник української мови” подає так: *небіж* ‘2. *пестл.* Звертання до чоловіка, молодшого віком. 3. *заст.* Бідолаха’¹⁶ і *небога* ‘2. *пестл.* Звертання до жінки, молодшої віком. 3. *заст.* Бідолаха, сердега’¹⁷; а в словнику „Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові” знаходимо тлумачення *небоже* ‘*пестл.* Бідна, нещасна дитина’¹⁸.

Повага селян до дбайливості й працелюбності людини, які вважали її найважливішими рисами¹⁹ й ототожнювали із суспільним статусом і людськими чеснотами, зумовила часте вживання в аналізованих текстах звертань *газдо* та *газдине*: – Не перечу вам, **газдо**, що за Австрії так було, але в нас буде інакше. – Дай боже („Воєнні шкоди”); – Та, може би-с, дала ми що їсти, **газдине моя**. Таже знаєш, що-м ще сьогодні нічо у роті не мав („Осінь”); – Декую вам файно, **газди і газдині**, що-сте ні мали за газду, а мою за газдиню („Камінний хрест”); – Я, **газдики**, вкрала ту дошку, таки-м украла, аби-сте знали, як мене мій син на старість обсербує („Засідання”).

У таких емоційно насичених текстах, як новели, автор не міг не використати номінації осіб, що вказують на їхні абсолютні чи відносні характеристики та оцінки: – А ти, **мерзо**, знов хочеш робити веймір на всі люди! Лице би-с мала! [...] – Ти, **стара лерво**, та ци ти здуріла? Та я тебе і ба-

¹⁶ Словник української мови в 11 томах, т. 5, Київ 1974, с. 248.

¹⁷ Ibidem, с. 249.

¹⁸ Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові, т. 2, відповід. ред. В. Грещук, Івано-Франківськ 2020, с. 24.

¹⁹ Порівн.: М. В. Скаб, М. С. Скаб, Назви особи як засіб вираження ментальності буковинців, [в:] Українська мова на Буковині, ред. Н. Д. Бабич. Чернівці 1994, с. 94.

хурів твоїх повішию! („Лесева фамілія”), де мерза ‘зневажл. 1. Мерзотник, негідник’²⁰, лєрва ‘згруб. Повія’²¹; Я в тебе всю силу лишив, а ти мене вігнав босого на зиму! [...] Ти, **кальвіне!** („Палій”), де кальвін ‘лайл. Безсердечний, жорстокий чоловік’²² (порівн. з міркуваннями сучасної словацької дослідниці А. Амір про те, що, оскільки в Польщі та Галичині, на відміну від Чехії, кальвінізм був відомий мало, то назва *кальвін* „в контексті новел Стефаника [...] означає особу, що не вірить у Бога”, і трактує як адекватний переклад цього слова словацькою мовою Ю. Андрічіком *rohan* у значенні ‘язичник, той, хто не вірить у Бога, безбожник’²³; Була люта, що ніколи не дозволяла їй лишитися в спокою, і казала до них голосно: – А, вже йдете, **рабівники!** („Марія”), де рабівник ‘Трабіжник’²⁴; – Чого брешеш, **лайдаку**, а то ж подумана річ, аби мужик не крав?! Хіба ти не мужик? („Май”); – Мой, ти, **шибенику**, чого ти чіпаєшси гредок, хочеш горшки побити? („Осінь”); – Мой, ти, **парієску**, не телепайси над книжков, як шибеник на грабку, але давай, брє, горівки („У корчмі”), де парієк ‘зневажл. Погана, гидка людина’²⁵; „Ти, **марнотрате**, – каже, – ти що видиш та до коршми тєгнеш, та ще мене хоч збиткувати?!” („У корчмі”); – Мовч, – закричав війт, – мовч, бо ті скажу закувати, ти, **шмаркачу!** („Засідання”). Близкими до звертань цього типу в текстах новел є оказіональні назви адресатів мовлення: Глянула на образи. Там був голий ангел, що тримав у товстих руках дві червоні рожі. – Ой ти, **голаку**, все ще смієшси з старої баби („Ангел”); Держав віжки від однокінки і аж чупер собі микав зі злості. – А ти, **розпаднице**, памнєтай, що як я гроші задурно по дохторях розсію, та й ти амінь зроблю! („Катруся”). Цікаво, що А. Амір, аналізуючи переклади новел В. Стефаника чеською та словацькою мовою, найвдалішими вважає відповідно *márnotratníca* та *marnotratnice*²⁶.

Тематичні обрії новел В. Стефаника визначають порівняно неширокий, обумовлений специфікою життя тогочасного покутського села, діапазон використаних назв адресатів за фахом, родом діяльності, посадою: – **Війте**,

²⁰ Гуцульська діалектна лексика та фраземіка ..., т. 1, с. 560.

²¹ *Ibidem*, с. 516.

²² *Ibidem*, с. 404.

²³ Amir A., *Lingvistické špecifiká ukrajinskej prózy začiatku 20. storočia*, Prešov 2014, с. 58–59, <https://www.pulib.sk/web/pdf/web/viewer.html?file=/web/kniznica/elpub/dokument/Amir1/subor/9788055510590.pdf#page=3&zoom=auto,-82,739> (дата звернення 20.05.2021).

²⁴ Гуцульська діалектна лексика та фраземіка..., т. 2, с. 218.

²⁵ *Ibidem*, с. 89–90.

²⁶ A. Amir, *Lingvistické špecifiká ukrajinskej prózy začiatku 20. Storočia*..., с. 56.

а де люди? Я ж розказував вам, щоби всі зійшлися коло канцелярії („Воєнні шкоди”); – **Війточку**, виберіть мене із цієї кари („Кленові листки”); *Бесіда* станула, бо *війт* надійшов. – Та що, май, чувати в місті, **віте?** („Засідання”); – Ой **віточку**, та я вмру, та не буду лева мати! („Засідання”); – **Свинарю**, мой, а марш з-перед волів межі свині! („Палій”); – **Пані шандар!** Я всьо знаю, де є в селі („Шкільник”); – **Пане вояк**, а то тутечка умер Миколай Чорний? („Стратився”); – Ге, **пане навчитель**, такі світошні чеси настали, бо, видите, приходе з дзвінками пани та всю одежину хапають, котра добра... („У нас все свято”); – Лиш дивітьси, **козаки**, чи мило то буде цьому образові, як ви єго вберете у рабоване жидівське плаття („Марія”); – А суда ж, **арендарю**. Мой, жиде, ти вчена голова та тому з нас шкіру лупиш; скажи мені, ци є такий *паруграф*, аби жінка чоловіка била? („У корчмі”). До речі, в останньому мікроконтексті ми виявили єдину в аналізованому матеріалі назву адресата мовлення за етнічною належністю.

Інші типи звертань до людей є порівняно нечисленними, але теж впливають на формування цілісного уявлення про систему зверненого мовлення новел В. Стефаника. Зокрема ми виявили назви осіб за їх стосунками з іншими особами: – Так, **панове колеги**, це є найцікавіше, що я вам мав вповісти, а більше нічого не знаю, бо вже-м дуже старий, но і дурний („У нас все свято”).

У новелах знаходимо й переносні найменування осіб, зокрема при цьому доволі яскраво виявляються передусім властиві для певного етносу, усталені віками традиції використання для найменування особи адресата мовлення персоніфікованих назв певних тварин: Стара і доньки зачали голосити. – **Суки**, винесіть мене надвір, а самі лишайтеся в хаті („Межа”); Він злобно засміявся. – Я в ясла, а ти мене за гирю, ти в шию, та буком: а марш, **старий псе!** („Палій”); Ішов, ішов, аж надибав двох жовніврів з гверами, якби не та писана тайстра, нічо би й не було, а так сталося паскудне й болюче. – Марш, **кабане**, назад додому! („Червоний вексель”); – Іванку, руй, **гадино**, не підтикай під ніс, бо зараз дістанеш. Кажі, чим убив-єс? („Суд”). Фіксуємо й використання в такій функції назв частин тіла: *Ото*, **бідна головко**, та й втратю царство небесне! („Побожна”), абстрактних понять: – Йди зо мною, **бідо** [до малого безпорадного хлопчика. – М. С.], бо я також несучи туди обід. Пішли разом („Кленові листки”).

Побожні герої новел В. Стефаника часто звертаються до Бога: – *Маю в бозі надію, що підведуси, що ще весни не страплю. [...] Боже, боже, найди мені лік!* („Катруся”); *Мій ласкавий боже*, чим я годен відплатити твою ласку? Ти мене своїм сонцем, дощем і бурею тримав у силі довгі роки, аби мої діти і їх діти жили і росли! („Роса”); – *Боже милий*, вже не можу я надточити тої нитки, що урвалася! („Вечірня година”); – *Господи*, ти звеселив світ свій цими зіздами, а нас, бідних мужиків, звеселив ти Франком („Дід Гриць”); – *Божечку, божечку*, найди мені смерті, най я так гіренько не валяюся! („Осінь”) та Божої Матері: – *Матінко Христова*, усім добрим людям стаєш на поратунок („Стратився”).

Оскільки головну увагу В. Стефаника спрямовано на людей, у його новелах ми виявили порівняно небагато звертань до тварин: *То він слинив пальці, вимивав рану на плечах та присипав порохом. – Гей, коні, ідім, ідім...* („Сини”); – *Ти, пташку, ти ніц а ніц не розумієш* („Сини”); – *Іди ж собі, пташко, в ті краї, де ще колачів не забрали, а дітей не порізали* („Сини”), рослин: – *Колідуй мені, грушечко*, колідуй, бо ніхто мені цього вечера не заколідує („Святий вечір”); природних явищ: – *Ото-м ся, росо*, находив по тобі, ото-сь мене ся наїла, але твоя їдь була так, як мід, що щипає і смакує. [...] *Ех ти, божя водице*, ти давала дужість і здоров'я пшеницям та житам, але і я був від тебе дужий та різкий. Баную дуже, що ти мене не будеш заросювати, як ти, *святе сонце*, родишся („Роса”); Ти, *вічне сонце*, ти знов благословиш мене на сніданок. [...] А ти, мамо наша, *ясне сонечко*, все благослови їх до сніданку („Роса”); Ей, *бідний світе*, що я не розпитав баби, як воно треба того ліку просити („Катруся”); створених людиною об'єктів: Глянув на свою білу хату. О, я з тебе, *мій палацу*, тихонько дуже виходжу, аби не будити купи внуків („Роса”); абстрактних явищ: *Така будь, моя бесідо!* („Амбіції”); – *Гріху, мій гріху*. Я тебе відпокутую, і ти в мене виростеш великий, мій сину („Гріх [«Думає собі Касіяниха...»]”); – Я занімів був із болю. І мовчав я довгі, довгі роки. *Мої слова невимовлені, мій плач недоплаканий, мій сміх недосміяний!* Лягли ви на мене, як лягає чорне каміння зломаного хреста на могилу в чужині! („Моє слово”).

Отже, аналіз номінацій адресата мовлення в новелах В. Стефаника дає підстави стверджувати, що цей складник мовленнєвої діяльності чітко демонструє орієнтацію автора на закріплення, поглиблення та примноження українських загальнонаціональних традицій мовокористування, а найважливіші характеристики авторської системи засобів зверненості (з-поміж

яких передусім використання способів апеляції, іменників – власних та загальних назв та їх функційних еквівалентів, використовуваних для називання адресата мовлення), цілком збігаються із загальноукраїнськими літературними. З іншого боку, В. Стефаник відтворює глибоку закоріненість мовлення персонажів його новел у рідний говір, що зокрема виявляється в збереженні фонетичних, словотвірних та морфологічних особливостей мовлення покутян. Авторська індивідуальність письменника, зумовлена тематичним діапазоном та жанровими особливостями новел, яскраво виявляється в талановитому й доречному використанні фольклорних та народно-розмовних засобів зверненого мовлення.

Зібраний й упорядкований фактичний матеріал та зроблені висновки щодо новел, разом з відомостями про вираження зверненості в епістолярії письменника, допоможуть здійснити комплексний аналіз закономірностей авторської системи В. Стефаника, стануть у пригоді під час побудови динамічної моделі української національної системи зверненого мовлення, її зіставлення з іншими національними системами.

NATIONAL, REGIONAL AND INDIVIDUAL IN THE ADDRESSED SPEECH OF VASYL STEFANYK'S NOVELS Summary

Analyzing address expressions in Vasyl Stefanyk's novels, the author draws conclusions, firstly, about the writer's adherence to the national Ukrainian traditions of the language usage, secondly, about the writer's use of the linguistic units and constructions widespread in Pokut'ta, thirdly, about the significant peculiarities of the writer's idiomatic style, caused by the specifics of the author's life, the place where the plots of his works unfold, socio-political and aesthetic guidelines of the author. The received results are important and significant from the point of view of the complex systematic and dynamic description of the Ukrainian addressed speech.